

A NYITOTT BESZÉD

I. Az elmélet soha nem azt magyarázza, ha magyaráz egyáltalán valamit, ami van, hanem azt, aminek bizonyos feltételek mellett *lennie kell*, vagy azt, ami meghatározott feltételek fennállása folytán *létre jött*. Azaz csak a – némiképp normatív felhangokkal elgondolt – jövőt, vagy a lezártnak tekintett múltat tudja kezelni, és csak a legritkább esetben vonatkozik közvetlenül a jelenre. Az elméleti gondolkodás paradoxális státusza a fentiek egyenes folyománya: végső soron minden elmélet az ember aktuális helyének megragadására tör, vagyis a jelenbe ágyazott reflexió, miközben éppen ezt nem tudja kitüntetett tárgyává avatni.

Mit tehet ebben a helyzetben az elmélet embere? Vajmi keveset. Megpróbálkozhat saját fogalmainak tisztázásával, rejtett előfeltevései és az azokat megalapozó értékválasztásainak explicitté tételével. Rámutathat saját korlátaira, és önkritikája egyúttal gyakorlati problémái végleges (elméleti) megoldásának kritikája is. Végül, de nem utolsó sorban, tudatosíthatja teoretikus kijelentéseinek erkölcsi következményeit, melyeket lehet, ám nem szabad ignorálnia.

Amikor a jelen elméleti magyarázatának lehetetlenségét, vagy legalábbis igen korlátolt voltát állítom, akkor egyidejűleg azt is feltételezem, hogy egy magyarázat csak akkor lehet teljes, ha lehetővé teszi az adott helyzetre vonatkozó előrejelzéseket. Ezt szokás a magyarázat prediktív erejének nevezni. Ámde ki tagadná, hogy manapság lehetetlen megjósolni, mit hoz a holnap. Illetve, hogy pontosabban fogalmazzak, csak jósolni lehet, ami semmivel sem valószínűbb bekövetkeztét tekintve, mint a jövő heti lottóhúzás számainak eltalálása. Vajon ennyire irracionálisak lennénk? Vajon a történelem

ismerete nem segíthet a jövőbeli események megbízható előrejelzésében? Válaszom, mindkét esetben, nem. Ám ahhoz, hogy tisztábban lássunk, célszerű megvizsgálnunk a racionalitás és irracionalitás, valamint a történelem fogalmát.

II. Hagyományos megközelítésben az ész önálló létezőként jelenik meg. A halandó és képességeit tekintve is korlátolt emberi értelem munkája kimerül az ész rejtett működésének és törvényeinek felfedésében. Az ilymódon konstituált ész a rend szinonímája lesz. Ahol a szemlélődő értelem rendet vél felfedezni, valójában az ész titkos művével szembesül. A világ rendezettségét részben a társadalom, részben a természet törvényei szavatolják. A véges emberi lények ezek felismerése révén rendezkedhetnek be a világban: merőben esetleges az, hogy miként definiálják helyüket – kitüntetett voltuk csupán abban áll, hogy képesek, noha korlátolt módon, de mégis képesek az ész törvényeinek felismerésére, képesek a világ ész-szerű szemléletére – hiszen aki ésszerűen néz a világra, arra a világ is ésszerűen néz vissza.

Egy rendezettnak tekintett világban mindennek meghatározott helye és szerepe van: minden determinált. A szabadság nem több a felismert szükségszerűségnél, de nem is kell, hogy több legyen annál. Ez a világ vagy a lehetséges világok legjobbika, vagy úton van afelé. Gyakorlatilag is lehetséges a világnak egy olyan állapota, amelyet teljes mértékben áthatnak és meghatároznak az ész törvényei – csak fel kell ismerünk őket, és ezek szellemében kell cselekednünk (merthogy ez a szabadság).

Az irracionalizmus megjelenése nem lehet meglepő abban a légkörben, amelyben a személyiség megfosztatott a bensőségesség aurájától, és elidegenedetten, autentikus (értsd: pre-racionális) dimenzióit elvetve fogalmazza meg helyét a világban; és kérdésfeltevése részben indokolt is ebben a közegben. Ezzel persze azt is állítom, hogy az irracionalizmus végső soron a gondolkodás ugyanazon paradigmájához tartozik, ahova a klasszikus (hagyományos) racionalizmus is besorolható, jóllehet egyik leginkább reprezentatív és leginkább

radikális képviselője, Nietzsche határozott mozdulattal söpri félre mindazt, ami Szókratész és Hegel között történt az európai gondolkodás történetében. Az irracionálisizmus általában mégsem töri szét az európai gondolkodás hagyományos kereteit. Amit az egyik racionálisnak mond, a másik irracionálisnak vél. A világ vagy ésszerű, vagy ésszerűtlen, vagy vannak működő és leírható törvényei vagy nincsenek, de amennyiben mégis volnának, az értelem nem képes feltárni azokat. Ez a vagy-vagy, amennyire szétválasztja, annyira össze is kapcsolja a két álláspontot.

Egyazon rejtett előfeltevésről van szó mindkét esetben. Eszerint a világ – durván – két nagy terrénusra osztható: a jelenség és a lényeg birodalmára. A dolog, *ahogyan* megmutatkozik, jelenség, de *ami* megmutatkozik, lényeg. Az értelem munkája természetszerűleg ez utóbbira irányul, de az előbbivel szembesül, azt tapasztalja. Ameddig a világ rendje, és benne az egyén helye, stabilnak tűnik, addig az értelem munkájának értelme sem kérdőjeleződik meg. Mindaddig, amíg ez a hely nem vált problematikussá, a szubjektivitás kérdése, ha létezett egyáltalán ilyen kérdés, nem válhatott bölcséleti problémává. Az irracionálisizmus egyik erőforrása éppen abban rejlik, hogy a korábbi filozófiai rendszerek mintegy üresen hagyták ezt a kérdést.

Az irracionálisizmus a szubjektum történeti és metafizikai rossz közérzetének megfogalmazása. Kiindulópontja szerint a hagyományos racionalista bölcsélet képtelen volt érvényes választ adni a szubjektivitás kérdésére, ami végső soron a racionalista szemlélet egészének érvényességét teszi kétségessé. Csapongó elmékedéseink szempontjából döntő fontossága van annak, ahogyan a gondolkodásnak ez a két nagy hagyománya a társadalomhoz viszonyul. A lényeg és jelenség fentebb jelzett megkülönböztetése ezen a területen is érvényesíthető. A hagyományos racionalizmus számára a társadalom aktuálisan adott formája csak annyiban elfogadható, amennyiben annak lényegi formája, az ész-szerű társadalmi berendezkedés felé mutat. Hasonlóképpen, az irracionálisiz-

mus is a lényeg nevében ítélkezik, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy számára a társadalom valamennyi formája a szubjektivitás lényegi dimenzióinak kibontakozását akadályozza. Szélsőséges esetben ez a közösségi etika vagyis a közösség normatív erejének megsemmisítéséhez vezet, melynek helyére a korlátlan autonómiával felruházott individuum fogalma kerül. A korlátlanság egyenértékű azzal, hogy autonómiám korlátait nem jelenthetik más individuumok. Csak mások rovására lehetek szabad. Ámde ki vagyok én, hogy elvitatom a szabadság jogát másoktól? Ezt csak úgy lehetséges magyarázni, ha felteszem, hogy kiváltságaim vannak, melyek révén korlátozhatok másokat, de ők nem korlátozhatnak engem. Lehetséges, de – azt hiszem – nem szabad.

Racionalizmus és irracionalizmus alternatívája, ebben a formában nem csupán hamis alternatíva, de rossz is. Hamis, mert lényegében ugyanarról a kiindulópontból jön létre mindkettő, és rossz, mert megengedhetetlen erkölcsi következményei vannak. Determinizmusa folytán, az előbbi mérhetetlenül leszűkíti, bizonyos értelemben fel is számolja a szabadságot, míg a másik mérhetetlenül leszűkíti azok számát, akik élvezhetik azt (a korlátlan autonómiát birtokló kiválasztottak folytán). Véleményem szerint ezek a következmények akkor sem vállalhatók, ha akár a racionalizmus, akár az irracionalizmus álláspontja bizonyulna a világ, elméleti szempontból legjobb magyarázatának.

Az imént jelzett morális bonyodalmak azonban kiküszöbölhetők, ha a racionalitás fogalmát egy szerényebb, esendőbb, tehát emberibb értelemben definiáljuk újra. Ha racionalizmuson eddig az ész világmozgató uralmába vetett meggyőződést értettük, úgy azt ezentúl egy sajátos magatartásként fogalmazzuk meg. Eszerint az ész többé nem dolog vagy öntörvényű léttel bíró elv, hanem pusztán név: az érvelő és az érvek iránt nyitott beszéd megnevezése. A racionalitás így nem valamiféle ész-szerűségben, hanem életmódunkban, a gondolkodás egy sajátos módjában, embertársainkhoz és a dolgokhoz való viszonyunkban jelenik meg. Lényege a

nyitottság, a másik meghallgatásának készsége és képessége, a vélemények sokféleségének elismerése, bárminemű tekintély elvetése. A hagyományos racionalizmus monologikus strukturáltságát egy dialógusviszony váltja fel. A racionalitás immáron nem a titkok birtokosának magabiztos válaszaiban, hanem a kérdezés módjában, a rákérdezés örökön megújuló gesztusában rejlik. Válaszaink elvileg sem lehetnek véglegesek, soha nem zárhatók le – csak ideiglenesen állhatják ki a tapasztalat és az érvek kritikáját, egyre újabb megválaszolatlan kérdéseket vetnek fel.

III. A metafizika Ész-fogalmának elvetésével egyidejűleg, az ész-szerű világ, avagy a világot átható Ész fogalmát is elvetjük. Mindez nem jelenti, nem jelentheti azt, hogy kétségbevonnánk a világban létező rendezettséget vagy annak strukturáltságát. Ennek meglétét akár a társadalomban is elfogadhatjuk, anélkül azonban, hogy a rendezettséget valamilyen célnak rendelnénk alá, vagy magával a célszerűséggel azonosítanánk.

Ami pedig a történelmet illeti: az itt felfedhető rend vagy strukturáltság mindig csak *utólag* a történeti rekonstrukció eredményeképpen mutatható ki, anélkül, hogy megállapítható lenne a történelemnek valamiféle belső logikája. Amennyiben a szereplők szabadon döntenek, cselekvéseik motiváltak lesznek ugyan, de semmi esetre sem lehetnek determináltak. Ha a történelmet olyan események sorozataként határozzuk meg, melyek új elemek megjelenéséhez vezetnek a társadalom életében, és azok szukcessziója valamilyen evolutív sémát követ, akkor csupán azokról a társadalmakról mondható el, hogy történelmük van, amelyek erős szabadságintézményekkel rendelkeznek. A szabadság hiánya azt jelenti, hogy az események többé-kevésbé meghatározott rendben követik egymást, folytonosan újjáteremtve a fennálló viszonyokat. Ezekben a zárt társadalmakban lehetségesek elméleti előrejelzések – mindaddig, amíg egy revolúció meg nem teremti az evolúció szempontjából olyannyira nélkülözhetetlen szabad cselekvés feltételeit.

IV. Ami eddig kimondatlanul lebegett e fragmentumok felett, ideje, hogy kimondassék: a szabadság nem csupán önmagában és önmagáért való érték, de a legfőbb érték is egyben. A történelemnek csak annyiban van „értelme”, amennyiben a szabadság kibontakozását szolgálja. És az újra-definiált racionalitás is a szabad individuumok létét tekinti kiindulópontnak – ez egyben korlátja is, hiszen történetileg meglehetősen szűkre szabja a szabad (azaz racionális) cselekvés kihordásának lehetőségeit; másfelől célja éppen e lehetőségek szavatolásában áll. A racionalizmus és irracionalizmus közötti választás ily módon válik *par excellence* morális döntéssé.

Ezen a ponton végeszakad gondolatmenetünknek. A szabadság önértékének kategorikus állításával a hitek birodalmába érkeztünk. Itt már nem az argumentumok illetékesek.